

ارزیابی شاخص‌های کارایی نیتروژن در تناوب‌های دوگانه گندم در ایلام

رضا نصری^۱، علی کاشانی^{۲*}، فرزاد پاک‌نژاد^۳، سعید وزان^۳ و مهرشاد براری^۴

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۰/۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۱/۴)

چکیده

به‌منظور تعیین مناسب‌ترین تناوب دوگانه و میزان نیتروژن از نظر شاخص‌های کارایی نیتروژن در سال زراعی ۹۲ - ۱۳۹۱ در ایلام آزمایشی به‌صورت کرت‌های خرد شده بر پایه بلوک‌های کامل تصادفی در ۴ تکرار اجرا شد. فاکتور اصلی در ۶ سطح شامل گیاهان (پرکو، بوکو، شبدر برسیم، تربچه روغنی و ترکیب سه گیاه رامتیل، فاسلیبا، شبدر برسیم) و آیش و فاکتور فرعی کود نیتروژن در چهار سطح (صفر، توصیه کودی، ۵۰٪ کمتر و ۵۰٪ بیشتر از توصیه کودی) در نظر گرفته شد. بیشترین و کمترین عملکرد اقتصادی به‌ترتیب به تناوب پرکو - گندم و تناوب آیش: گندم تعلق داشت. نتایج آزمایش نشان داد که تناوب زراعی و کود نیتروژن‌دار و اثر متقابل آنها تأثیر معنی‌داری بر کارایی جذب، بهره‌وری و مصرف نیتروژن داشت. بیشترین و کمترین کارایی مصرف نیتروژن به‌ترتیب در تناوب تربچه‌روغنی - گندم (۲۴/۶۳ کیلوگرم بر کیلوگرم) و تناوب آیش - گندم (۱۰/۹۲ کیلوگرم بر کیلوگرم) مشاهده شد، بالا بودن کارایی مصرف نیتروژن در تناوب تربچه‌روغنی - گندم ناشی از کارایی بهره‌وری بالای نیتروژن در این تناوب بود. بیشترین و کمترین کارایی بهره‌وری نیتروژن به‌ترتیب در تناوب تربچه‌روغنی - گندم (۲۵/۵۶ کیلوگرم بر کیلوگرم) و آیش - گندم (۱۵/۰۹ کیلوگرم بر کیلوگرم) مشاهده گردید. تناوب پرکو - گندم با مصرف نیتروژن در حد توصیه کودی برای گندم به‌علت عملکرد اقتصادی و کارایی مصرف و جذب نیتروژن بالا، مناسب‌تر از سایر تناوب‌ها ارزیابی شد.

واژه‌های کلیدی: تناوب، کارایی بهره‌وری نیتروژن، کارایی جذب نیتروژن، کارایی مصرف نیتروژن، گندم

۱، ۲ و ۳. به‌ترتیب دانشجوی دکترا، استاد و دانشیاران گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج، البرز

۴. استادیار گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه ایلام، ایلام

*. مسئول مکاتبات، پست الکترونیکی: ali.kashani@kia.ac.ir

مقدمه

تربیچه‌روغنی (*Raphanus sativus*) از جنس براسیکا از تیپ‌های توسعه‌یافته خردل است، پرکو گیاه علوفه‌ای از خانواده براسیکا حاصل تلاقی گیاهان تتراپلوئید شده کلزای پاییزه و کلم چینی (*Brassica campestris* L. var. *sensulato*) می‌باشد. بوکو گیاه آملی‌پلوئید جدیدی است که حاصل تلاقی تتراپلوئیدی کلزای پاییزه، کلم چینی (*Brassica campestris* L. var. *sensulato*) و شلغم می‌باشد (۱۱ و ۱۵). رامتیل (*Guizotia abyssinica*) متعلق به خانواده آستراسه، فاسلیا (*Phacelia tanacetifolia*) متعلق به خانواده بوراگیناسه (*Boraginaceae*) (۱۶) و شبدر برسیم از خانواده بقولات می‌باشد که به‌منظور تولید علوفه کشت می‌شوند.

مطالعه ۴۰ ساله فائو مؤید آن است که ۳۳ تا ۶۰ درصد افزایش عملکرد محصولات کشاورزی در کشورهای مختلف مرهون مصرف کود بوده و این سازمان از کود به‌عنوان کلید امنیت غذایی نام برده است. نیتروژن یکی از عناصر پرمصرف و مؤثر در بهبود رشد و عملکرد گیاهان زارعی است (۱). افزایش تولیدات کشاورزی طی ۵۰ سال گذشته بیشتر به‌دلیل مصرف انواع کودهای نیتروژن‌دار بوده است (۱۲). در حال حاضر از ۴۰۰ میلیون تن کود مصرفی در جهان، ۶۰ درصد آن به‌صورت کود نیتروژنی مصرف می‌گردد (۶).

کارایی مصرف نیتروژن عبارت از تولید خالص اولیه به ازای میزان نیتروژن جذب شده است (۲). کارایی تبدیل یا بهره‌وری را کیلوگرم ماده خشک تولید شده به ازای کیلوگرم عنصر جذب شده تعریف کرده‌اند (۲۸). راتکه و همکاران (۲۳) نیز بهره‌وری نیتروژن را نسبت عملکرد دانه بر مقدار کل نیتروژن جذب شده گزارش کرده‌اند. در کشورهای پیشرفته کارایی نیتروژن در غلات ۱۵ کیلوگرم دانه به ازای، هر کیلوگرم نیتروژن مصرفی و درصد بازیافت کودهای نیتروژنی ۳۳ درصد است و ۶۷ درصد بقیه نیتروژن به راه‌های مختلف از جمله آبشویی، تصعید و رواناب سطحی، هدر رفته که معادل ۱۵/۹ میلیارد دلار است (۲۴ و ۲۵).

مدیریت استفاده از نیتروژن در مقایسه با اصول مرسوم مورد استفاده کشاورزان باعث شد که کارایی بازیافت نیتروژن، کارایی زراعی نیتروژن و بهره‌وری جذب نیتروژن به ترتیب از ۱۸ درصد، ۳ و ۱ کیلوگرم بر کیلوگرم در روش متداول به ۴۴ درصد، ۱۱ و ۵۶ کیلوگرم بر کیلوگرم در روش مدیریت نیتروژن بهبود یابد و در مجموع به ترتیب ۱۳۹، ۲۱۴ و ۱۷۹ درصد نسبت به روش متداول افزایش داشتند (۳). با افزایش کاربرد کود نیتروژن کارایی جذب و بهره‌وری نیتروژن کاهش یافت که در نهایت منجر به کاهش در کارایی مصرف نیتروژن گردید (۲۱). هاگینز و همکاران (۱۰) نیز دریافتند که در سطوح بالای مصرف کود نیتروژن دار جذب نیتروژن در دسترس به آهستگی افزایش یافت که باعث کاهش در کارایی مصرف نیتروژن شد. کارایی بهره‌وری نیتروژن با افزایش در مقدار نیتروژن مصرفی علی‌رغم افزایش در عملکرد دانه، کاهش یافت (۲۰ و ۲۱).

با افزایش کاربرد نیتروژن کارایی مصرف نیتروژن با اختلاف معنی‌داری بین تمام سطوح کودی کاهش می‌یابد. تفاوت شاخص کارایی مصرف نیتروژن بین دو شرایط عدم کاربرد کود نیتروژن (شاهد) و بیشینه مصرف کود نیتروژن (۲۷۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار) در حدود ۴۴ درصد بود. هم‌چنین با افزایش کود نیتروژن کارایی جذب نیتروژن کاهش یافت (۹). افزایش سطح تنوع زیستی زراعی از طریق تناوب زراعی یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در جهت افزایش سطح کارایی نیتروژن مصرفی در بوم‌نظام‌های زراعی رایج می‌باشد (۱۹). در نظام‌های تناوبی به واسطه بهبود شرایط رشد گیاهان و کاهش عوامل محدود کننده رشد و تولید، بهره‌وری گیاه از منابع موجود به‌ویژه نیتروژن قابل دسترس افزایش یافته و تلفات نیتروژن به حداقل می‌رسد. انتخاب یک نظام تناوبی با کارایی بالای نیتروژن در کاهش وابستگی نظام‌های زراعی به کود نیتروژن‌دار و در نتیجه کاهش مصرف انرژی و افزایش سطح پایداری سیستم مؤثر است (۵).

رحیمی‌زاده و همکاران (۲۲) گزارش کردند که میزان

طرح آزمایشی و صفات مورد مطالعه

ابتدا گیاهان پیش‌کاشت شامل (پرکو، بوکو، شبدر برسیم، تربچه‌روغنی و ترکیب سه گیاه رامتیل، فاسلیا، شبدر برسیم) در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی و در ۴ تکرار کشت گردیدند. کاشت در تاریخ ۱۳۹۱/۵/۲۰ در خطوط با فاصله ۲۰ سانتی‌متر و در ابعاد کرت‌های ۳۰ مترمربعی صورت و برداشت و برگرداندن بقایای گیاهان پیش‌کاشت به خاک جهت افزایش ماده آلی خاک در تاریخ ۱۳۹۱/۷/۲۰ انجام گردید. پس از ۲۰ روز و با پوسیدگی بقایای گیاهی درصد کربن آلی خاک تعیین و آزمایش اصلی (گندم) به صورت کرت‌های خرد شده (اسپلیت‌پلات) بر پایه طرح بلوک‌های کامل تصادفی در ۴ تکرار به اجرا در آمد. فاکتور اصلی شامل ۶ سطح (شاهد، پرکو، بوکو، شبدر برسیم، ترکیب سه گیاه رامتیل، فاسلیا، شبدر برسیم، و تربچه‌روغنی) و فاکتور فرعی کود نیتروژن از منبع اوره در چهار سطح (صفر (شاهد)، حد مطلوب مورد نیاز گیاه، ۵۰ درصد کمتر از حد مطلوب، ۵۰ درصد بیشتر از حد مطلوب) بود. مقدار مطلوب کود مورد نیاز گیاه براساس راندمان مصرف نیتروژن در ایلام و براساس میزان (%OC) خاک معادل ۱۵۰ کیلوگرم نیتروژن خالص تعیین گردید. بر این اساس مقدار ۵۰ درصد کمتر به میزان ۷۵ کیلو نیتروژن خالص و مقدار ۵۰ درصد بیشتر به میزان ۲۲۵ کیلوگرم نیتروژن خالص تعیین گردید. کود مورد نیاز از منبع اوره در سه بخش مساوی پیش از کاشت، آغاز پنجاه‌دهی و آغاز ساقه‌دهی مصرف گردید. کشت گندم در تاریخ بیستم آبان ماه در خطوط با فاصله ۱۵ سانتی‌متر و با تراکم ۴۵۰ بوته در مترمربع انجام و برداشت در تاریخ سی‌ام خرداد ماه سال بعد و با دست انجام گردید. برای آبیاری مزرعه از روش آبیاری بارانی استفاده گردید.

برای هر محصول زارعی عملکرد اقتصادی و بیولوژیک از برداشت دو نمونه تصادفی حاصل از دو سطح یک مترمربعی در هر کرت فرعی به دست آمد. جهت تعیین وزن خشک، یک نمونه نیم کیلوگرمی از محصول برداشتی پس از خرد کردن در داخل آون با حرارت ۷۰ درجه سانتی‌گراد به مدت ۷۲ ساعت قرار داده

کارایی مصرف، کارایی جذب و کارایی بهره‌وری نیتروژن در تناوب‌های زراعی متفاوت بوده و تحت تأثیر مقادیر متفاوت کود نیتروژن مصرفی قرار گرفت، درحالی‌که برگشت بقایای محصول پیش‌کاشت گندم، تأثیر معنی‌داری بر کارایی مصرف نیتروژن نداشت. با افزایش مصرف نیتروژن در تمامی تناوب‌های زراعی شاخص‌های کارایی نیتروژن کاهش یافت. اثر زراعت پیش‌کاشت بر محصول بعدی در تناوب به عواملی هم چون نوع گیاه، طول دوره رشد گیاه، میزان رطوبت خاک، نوع شخم، نحوه آبیاری، میزان مصرف کود نیتروژن دار در زراعت پیش‌کاشت، میزان برگشت بقایای محصول پیش‌کاشت به خاک و کیفیت بقایای برگشتی به خاک بستگی دارد (۲۵). نوع گیاهان کشت شده در سال‌های قبل می‌تواند از طریق ایجاد شرایط متفاوت در خاک (فراهمی نیتروژن، ماده آلی، حجم آب قابل دسترس) موجب بهبود عملکرد گیاه بعدی شود (۱۷). اطلاعات اندکی در مدیریت سیستم کشت مضاعف گندم از جهت مناسب‌ترین پیش‌کاشت گندم و مدیریت کود نیتروژن دار وجود دارد و از طرفی ارزیابی مناسبی از کارایی مصرف نیتروژن در بوم نظام‌های زراعی رایج وجود ندارد. به‌همین دلیل این آزمایش با هدف تعیین مناسب‌ترین تناوب دوگانه گندم با برگشت بقایا و مقادیر مختلف نیتروژن مصرفی بر کارایی مصرف و جذب نیتروژن در ایلام طرح‌ریزی و اجرا گردید.

مواد و روش‌ها

مشخصات جغرافیایی و خاک‌شناسی آزمایش

محل اجرای آزمایش در موقعیت جغرافیایی ۳۲ درجه و ۴۶ دقیقه شرقی و ۴۲ درجه و ۳۳ دقیقه شمالی در ارتفاع ۱۳۵۷ متر از سطح دریای آزاد در ۲۰ کیلومتری ایلام که دارای آب‌وهوای معتدل با میانگین دراز مدت بارندگی سالانه ۵۹۸/۶ میلی‌متر، واقع گردیده است. جهت تعیین ویژگی‌های فیزیکوشیمیایی خاک (جدول ۱) از اعماق ۰-۳۰، ۰-۶۰ و ۰-۳۰ سانتی‌متری نمونه‌برداری خاک به عمل آمد.

جدول ۱. نتایج آزمایش خاک محل اجرای آزمایش

عمق (cm)	بافت	شوری (dS/m ²)	اسیدپته	کربن آلی (%)	نیترژن (%)	پتاسیم (mg/kg)	فسفر (mg/kg)	وزن مخصوص ظاهری (g/cm ³)	وزن مخصوص حقیقی (g/cm ³)
۰-۳۰	لومی رسی	۰/۵۸	۷/۹	۱/۰۶	۰/۱۱	۷۶۰	۱۰/۵	۱/۴	۲/۶
۳۰-۶۰	لومی رسی	۰/۵۸	۷/۸	۰/۷۶	۰/۰۷	۴۲۰	۴/۴	۱/۶	۲/۶

فرآیند مینرالیزاسیون، نیترژن معدنی باقی مانده در خاک و نیترژن حاصل از باران می باشد. به پیشنهاد توی و همکاران (۲۷) مجموع نیترژن جذب شده در تیمار شاهد (بدون مصرف نیترژن) معادل نیترژن حاصل از فرآیند معدنی شدن نیترژن آلی، نیترژن حاصل از باران و نیترژن باقی مانده در خاک در هر تیمار تناوبی لحاظ شد.

کارایی بهره‌وری نیترژن (NUtE)

$$NUtE(kg\ kg^{-1}) = \frac{Y_{eco}}{Nt} \quad (2)$$

که در آن Y_{eco} ، عملکرد اقتصادی کل تناوب زراعی برحسب کیلوگرم ماده خشک در واحد سطح می باشد. کارایی بهره‌وری نیترژن خود از حاصل ضرب دو مؤلفه کارایی درونی نیترژن (NER) و نسبت نیترژن محصول اقتصادی به کل نیترژن جذب شده (FNG) به دست می آید.

کارایی درونی نیترژن (NER)

$$NER(kg\ kg^{-1}) = \frac{Y_{eco}}{Ng} \quad (3)$$

که در آن Ng ، کل نیترژن جذب شده در محصول اقتصادی (دانه، ریشه یا غده) است که برای هر گیاه برابر است با وزن خشک محصول اقتصادی در واحد سطح \times غلظت نیترژن.

نسبت نیترژن محصول اقتصادی به کل نیترژن جذب شده (FNG)

$$FNG(kg\ kg^{-1}) = \frac{Yg}{Nt} \quad (4)$$

کارایی مصرف نیترژن (NUE):

براساس روش هاگینز و همکاران (۱۰) و ران و همکاران (۲۴)

شد. میزان نیترژن بافت‌های گیاهی و خاک با استفاده از دستگاه میکروکجلدال به روش هضم تر به دست آمد. صفات مورد ارزیابی عبارت بودند از: عملکرد اقتصادی، عملکرد بیولوژیک، وزن خشک محصول، میزان نیترژن موجود در بخش اقتصادی محصول (دانه گندم)، میزان نیترژن موجود در بقایای به جا مانده از محصول گندم و میزان نیترژن باقی مانده در خاک پس از برداشت محصول و در هر نظام تناوبی نیز شاخص‌های کارایی جذب نیترژن Nitrogen uptake efficiency (NUpE)، کارایی بهره‌وری نیترژن Nitrogen utilization efficiency (NUtE)، کارایی درونی نیترژن Nitrogen efficiency ratio (NER)، نسبت نیترژن محصول اقتصادی به کل نیترژن جذب شده در تناوب (FNG) و کارایی مصرف نیترژن Nitrogen Use Efficiency (NUE) به ترتیب براساس روش مول و همکاران (۱۸)، گردون و همکاران (۶)، لویزبیلیدو و لویزبیلیدو (۱۴)، هافر (۷) و لیمون اورتگا و همکاران (۱۳) به صورت زیر محاسبه شد:

کارایی جذب نیترژن (NUpE)

$$NUpE(kg\ kg^{-1}) = \frac{Nt}{N_{supply}} \quad (1)$$

که در آن Nt کل نیترژن جذب شده بر حسب کیلوگرم در واحد سطح توسط گیاهان زراعی در تناوب که برای هر گیاه برابر است با (وزن خشک محصول اقتصادی در واحد سطح \times غلظت نیترژن) + (وزن خشک بقایا در واحد سطح \times غلظت نیترژن) و N_{supply} غلظت نیترژن عرضه شده در خاک در طی تناوب زراعی برحسب کیلوگرم در واحد سطح هستند. مقدار عرضه نیترژن خاک شامل مجموع نیترژن کودی، نیترژن حاصل از

تعیین شد.

تولید ۱۳۳۰۹/۸ و ۱۳۱۰۷/۷ کیلوگرم در هکتار بیشترین تولید را داشته و کمترین عملکرد اقتصادی به تیمار شاهد با ۹۹۰۸/۱ کیلوگرم در هکتار تعلق داشت.

$$NUE(kg\ kg^{-1}) = \frac{Y_{eco}}{N_{supply}} \quad (5)$$

که در آن Y_{eco} ، عملکرد اقتصادی کل تناوب زراعی برحسب کیلوگرم ماده خشک در واحد سطح می‌باشد و N_{supply} غلظت نیتروژن عرضه شده در خاک در طی تناوب زراعی برحسب کیلوگرم در واحد سطح هستند.

تجزیه و تحلیل اطلاعات

تجزیه و تحلیل آماری اطلاعات به‌دست آمده با استفاده از نرم‌افزار SAS انجام و مقایسه میانگین‌ها با آزمون چند دامنه‌ای دانکن و در سطح احتمال آماری ۵ درصد انجام و ترسیم نمودارها با نرم‌افزار Excel انجام شد.

نتایج و بحث

عملکرد اقتصادی تناوب: نتایج تجزیه واریانس نشان داد که تأثیر تناوب‌های مختلف بر روی عملکرد اقتصادی کل تناوب در سطح یک درصد معنی‌دار است (جدول ۲). مقایسه میانگین‌ها با آزمون چند دامنه‌ای دانکن نشان داد که تناوب پرکو - گندم با تولید ۱۵۲۷۳ کیلوگرم در هکتار بیشترین عملکرد اقتصادی را داشته و تناوب آیش - گندم با تولید ۴۴۹۱ کیلوگرم در هکتار کمترین عملکرد اقتصادی را تولید نمود. هم‌چنین تناوب تربچه‌روغنی - گندم و بوکو - گندم به ترتیب با تولید ۱۴۱۰۲ و ۱۳۹۴۴ کیلوگرم در هکتار در یک سطح آماری و تناوب‌های ترکیب سه گیاه (رامتیل، فاسلیا و شبدر برسیم) - گندم و شبدر برسیم - گندم به ترتیب با تولید ۱۲۰۶۵ و ۱۱۴۸۷ کیلوگرم در هکتار در سطح آماری دیگری قرار گرفتند (جدول ۳).

تأثیر مصرف تیمارهای کود نیتروژن بر روی عملکرد اقتصادی تناوب در سطح ۵ درصد معنی‌دار بود (جدول ۲). مقایسه میانگین نشان داد که مصرف کود نیتروژن منطبق بر توصیه کودی و ۵۰ درصد بیشتر از توصیه کودی به ترتیب با

کارایی جذب نیتروژن (NUpE): نتایج آزمایش نشان داد که تناوب زراعی و کود نیتروژن‌دار و اثر متقابل آنها تأثیر معنی‌داری بر کارایی جذب نیتروژن داشت (جدول ۲). تناوب‌های تربچه‌روغنی - گندم و پرکو - گندم در شرایط مصرف نیتروژن در حد توصیه کودی (به ترتیب با ۱/۰۶۵ و ۱/۰۳۷ کیلوگرم بر کیلوگرم) دارای بیشترین NUpE و تناوب آیش - گندم در شرایط مصرف نیتروژن در حد توصیه کودی (با ۰/۵۰۲ کیلوگرم بر کیلوگرم) دارای کمترین NUpE بود (جدول ۳).

برتری کارایی جذب نیتروژن در تناوب‌های تربچه‌روغنی - گندم و پرکو - گندم نسبت به سایر تناوب‌ها ناشی از پتانسیل بالای تولید ماده خشک و جذب بیشتر نیتروژن در این تناوب‌های زراعی نسبت به سایر تناوب‌های مورد آزمایش بود. نتایج نشان داد عملکرد کل تناوب پرکو - گندم و تربچه‌روغنی - گندم نسبت به تناوب آیش - گندم به ترتیب ۳۴۱ و ۳۱۵ درصد بیشتر بود و این اختلاف ناشی از پتانسیل بالای تولید ماده خشک و توانایی بالای جذب نیتروژن پرکو و تربچه‌روغنی می‌باشد. برتری تیمار توصیه کودی نیتروژن در تناوب پرکو - گندم و تربچه‌روغنی - گندم ناشی از آن است که در این سطح از فراهمی نیتروژن در خاک، پرکو و تربچه‌روغنی به‌خوبی با حداکثر جذب نیتروژن تولید ماده خشک خود را افزایش داده، درحالی‌که در سطوح بالاتر، فراهمی نیتروژن نمی‌تواند تأثیر چندانی در رشد و عملکرد پرکو و تربچه‌روغنی داشته باشد. نتایج آزمایش دیگران نشان داد کارایی جذب نیتروژن میان تناوب‌های زراعی متفاوت است و کمترین NUpE در کشت متوالی گندم مشاهده شد (۱۴ و ۲۲).

هم‌چنین نتایج آزمایش نشان داد که با افزایش مصرف نیتروژن، ابتدا کارایی جذب نیتروژن افزایش و سپس کاهش یافت. بیشترین کاهش در تناوب آیش - گندم در شرایط مصرف

جدول ۲. نتایج تجزیه واریانس صفات مورد بررسی

میانگین مربعات						
منابع تغییر	درجه آزادی	مجموع عملکرد اقتصادی	کارایی جذب نیتروژن	کارایی بهره‌وری نیتروژن	کارایی درونی نیتروژن	نسبت نیتروژن محصول اقتصادی به کل نیتروژن جذب شده
تکرار	۳	۲۰۰۱۷۰۱۷	۰/۰۱۷۱	۳۲/۵	۶۹/۸	۰/۰۰۸۹
تیمار (تناوب)	۵	۲۴۱۵۸۳۴۵۱**	۰/۱۷**	۲۰۹/۶**	۳۸۸/۹**	۰/۲۵۷**
خطای آزمایش اصلی	۱۵	۱۰۵۳۴۹/۵	۰/۰۳۹	۱۱/۰۲	۴۰/۴۸	۰/۰۰۳
سطوح نیتروژن	۳	۶۲۷۰۷۲۵۴*	۰/۰۷۸**	۴۸/۳**	۱۸/۲**	۰/۰۳۱۹**
تناوب × سطوح نیتروژن	۱۵	۲۹۲۹۷۵۹ ^{ns}	۰/۰۴۶**	۱۰/۹**	۱۴/۷**	۰/۰۰۲۶*
خطای آزمایش فرعی	۵۴	۲۱۶۸۴/۲	۰/۰۱۴	۴/۶۴۲	۴/۱۳۱	۰/۰۰۱
ضریب تغییرات (CV)	-	۱۲/۴	۱۳/۳	۹/۵	۴/۹	۷/۶۳

ns، * و **: به ترتیب عدم اختلاف معنی‌دار، اختلاف معنی‌دار در سطح ۵ درصد و اختلاف معنی‌دار در سطح یک درصد

و اثر متقابل آنها تأثیر معنی‌داری بر کارایی بهره‌وری نیتروژن داشت (جدول ۲). بیشترین و کمترین NUTE به ترتیب در تناوب تربچه‌روغنی - گندم و آیش - گندم مشاهده گردید (جدول ۳). به‌نحوی که در تناوب تربچه‌روغنی - گندم به ازای هر کیلوگرم نیتروژن جذب شده توسط سیستم تناوبی ۲۵/۵۶ کیلوگرم محصول اقتصادی تولید شد در حالی که در تناوب آیش - گندم به ازای هر کیلوگرم نیتروژن جذب شده توسط سیستم تناوبی ۱۵/۰۹ کیلوگرم محصول اقتصادی تولید شد. از نظر تیمار کود نیتروژن‌دار، تناوب تربچه‌روغنی - گندم در تیمار مصرف نیتروژن ۵۰ درصد کمتر از توصیه کودی به ازای هر کیلوگرم نیتروژن جذب شده توسط سیستم تناوبی ۲۶/۸ کیلوگرم محصول اقتصادی تولید نمود، در حالی که در تناوب آیش - گندم در شرایط حداکثر مصرف نیتروژن به ازای هر کیلوگرم نیتروژن جذب شده توسط سیستم تناوبی ۱۴/۲۳ کیلوگرم محصول اقتصادی تولید شد. مطالعات سایرین نیز نشان داد که با افزایش مصرف نیتروژن مقدار کارایی بهره‌وری نیتروژن کاهش یافت (۹، ۲۰، ۲۱ و ۲۲). هیرل و همکاران (۸) بیان داشتند که تناوب زراعی با تأثیر بر کارایی جذب و کارایی بهره‌وری نیتروژن، بر

نیتروژن در حد توصیه کودی و کمترین کاهش در تناوب پرکو - گندم در شرایط ۵۰ درصد کمتر از توصیه کودی نیتروژن مشاهده گردید (جدول ۳). بروز این نتیجه ناشی از آن است که در کشت گندم بعد از آیش به دلیل عدم پاسخ مناسب گیاه به نیتروژن مصرفی، افزایش مقادیر زیاد نیتروژن نمی‌تواند تأثیر چندانی در بهبود عملکرد داشته باشد و بنابراین کارایی جذب نیتروژن در این شرایط اندک است. در حالی که در تناوب پرکو - گندم، گیاه پرکو به خوبی به افزایش نیتروژن واکنش نشان می‌دهد و تولید ماده خشک در آن افزایش می‌یابد. نتایج مشابه در خصوص کاهش کارایی جذب نیتروژن با افزایش نیتروژن مصرفی توسط دیگر محققان (۹، ۱۴، ۲۱ و ۲۲) گزارش شده است. به نظر می‌رسد علت کارایی پایین جذب نیتروژن در شرایط کاربرد مقدار زیاد کود نیتروژن‌دار تا حد زیادی ناشی از تفاوت در عملکرد دانه گندم تولیدی تحت تأثیر مقادیر مختلف کود نیتروژن مصرفی باشد که مستقیماً در جذب نیتروژن از خاک تأثیرگذار است.

کارایی بهره‌وری نیتروژن (NUTE): تناوب زراعی، کود نیتروژن‌دار

بیش از ۶۳ درصد از نیتروژن جذب شده در محصول اقتصادی قابل برداشت متمرکز بوده است و دلیل آن این است که پرکو و بوکو به صورت علوفه‌ای برداشت شده و شاخص برداشت بالا در این گیاهان سبب گردیده نسبت نیتروژن محصول اقتصادی به کل نیتروژن جذب شده در این تناوب‌ها بالا باشد. پایین بودن مقدار FNG در تناوب آیش - گندم به دلیل عدم تولید محصول اقتصادی در سال آیش می‌باشد. رحیمی‌زاده و همکاران (۲۲)، حسینی و همکاران (۹) گزارش کرده‌اند که با افزایش کود نیتروژن‌دار نسبت نیتروژن محصول اقتصادی به کل نیتروژن جذب شده کاهش یافت به نحوی که بیشترین مقدار FNG به تیمار شاهد (بدون مصرف کود) و کمترین مقدار FNG به تیمار مصرف نیتروژن ۵۰ درصد بیشتر از توصیه کودی تعلق داشت.

کارایی مصرف نیتروژن (NUE): اثر سطوح مختلف نیتروژن و تناوب بر کارایی مصرف نیتروژن در سطح یک درصد معنی‌دار بود و اثر متقابل آنها بر این صفت در سطح ۵ درصد تفاوت معنی‌داری را نشان داد (جدول ۲). براساس نتایج مقایسه میانگین، با افزایش میزان مصرف نیتروژن کارایی آن نیز کاهش می‌یابد، به طوری که عدم کاربرد کود (شاهد) بیشترین (۲۱/۲۱) کیلوگرم بر کیلوگرم) و سطح کودی ۵۰ درصد بیشتر از توصیه کودی کمترین (۱۸/۵۸) کیلوگرم بر کیلوگرم) کارایی را در مصرف نیتروژن داشتند (جدول ۳). نتایج حاکی از این است که با افزایش کاربرد نیتروژن کارایی مصرف نیتروژن با اختلاف معنی‌داری بین تمام سطوح کودی کاهش می‌یابد. تفاوت شاخص کارایی مصرف نیتروژن بین دو شرایط عدم کاربرد کود نیتروژن (شاهد) و بیشینه مصرف کود نیتروژن (۵۰ درصد بیشتر از توصیه کودی) در حدود ۳۳ درصد است، به نظر می‌رسد که دلیل این کاهش عمدتاً ناشی از این مسئله باشد که رابطه بین مصرف کود نیتروژن و افزایش عملکرد دانه گندم خطی نیست (۹). به عبارت دیگر با افزایش کاربرد کود نیتروژن به همان میزان عملکرد دانه بهبود نمی‌یابد.

براساس نتایج مقایسه میانگین‌ها مشاهده می‌شود که تناوب

۱۸، ۲۰، ۲۱ و ۲۲). هیرل و همکاران (۸) بیان داشتند که تناوب زراعی با تأثیر بر کارایی جذب و کارایی بهره‌وری نیتروژن، بر کارایی مصرف نیتروژن تأثیرگذار است. لوپزبیلیدو و همکاران (۱۴) نتیجه گرفتند که کارایی بهره‌وری نیتروژن در تناوب‌های مختلف اختلاف معنی‌داری داشت و کمترین بهره‌وری نیتروژن در کشت متوالی گندم مشاهده شد. همچنین دولوگو و همکاران (۴) دریافتند که بهره‌وری نیتروژن در تناوب‌های مختلف بسته به مقادیر کود نیتروژن‌دار مصرفی متفاوت است و با افزایش مصرف نیتروژن بیش از حد مطلوب NUTE کاهش می‌یابد.

کارایی درونی نیتروژن (NER): بیشترین مقدار NER به ترتیب در تناوب آیش - گندم و به میزان ۴۹/۸۰ کیلوگرم محصول اقتصادی به ازای هر کیلوگرم نیتروژن مصرفی و کمترین مقدار کارایی درونی نیتروژن در تناوب بوکو - گندم و به میزان ۳۵/۹۴ کیلوگرم محصول اقتصادی به ازای هر کیلوگرم نیتروژن مصرفی به دست آمد (جدول ۳). بیشترین مقدار NER در تناوب آیش - گندم و با تیمار مصرف کود نیتروژن منطبق بر توصیه کودی و به میزان (۵۳/۳۴) کیلوگرم بر کیلوگرم) و کمترین مقدار NER در تناوب بوکو - گندم و با تیمار شاهد (بدون مصرف کود نیتروژن) و به میزان (۳۲/۴۲) کیلوگرم بر کیلوگرم) به دست آمد.

نسبت نیتروژن محصول اقتصادی به کل نیتروژن جذب شده (FNG): تناوب زراعی، کود نیتروژن‌دار و اثر متقابل آنها تأثیر معنی‌داری بر مقدار FNG داشت (جدول ۲). بیشترین مقدار FNG به تناوب‌های زراعی بوکو - گندم و پرکو - گندم (به ترتیب ۰/۶۳۸ و ۰/۶۳) کیلوگرم بر کیلوگرم) تعلق داشت و کمترین مقدار FNG به تناوب زراعی آیش - گندم (۰/۳۰۳) کیلوگرم بر کیلوگرم) تعلق داشت (جدول ۳). با افزایش کود نیتروژن‌دار FNG کاهش یافت به نحوی که بیشترین مقدار FNG به میزان (۰/۵۹۱) کیلوگرم بر کیلوگرم) به تیمار شاهد (بدون مصرف کود) و کمترین مقدار FNG به میزان (۰/۵۶۱) کیلوگرم بر کیلوگرم) به تیمار کودی ۵۰ درصد بیشتر از توصیه کودی تعلق داشت. به عبارت دیگر در تناوب‌های زراعی بوکو - گندم و پرکو - گندم

اختلاف ناشی از پتانسیل بالای تولید ماده خشک و توانایی بالای جذب نیتروژن پرکو و تربچه‌روغنی می‌باشد. برتری تیمار توصیه کودی نیتروژن در تناوب پرکو - گندم و تربچه‌روغنی - گندم ناشی از آن است که در این سطح از فراهمی نیتروژن در خاک پرکو و تربچه‌روغنی به‌خوبی با حداکثر جذب نیتروژن تولید ماده خشک خود را افزایش داده، درحالی‌که در سطوح بالاتر، فراهمی نیتروژن نمی‌تواند تأثیر چندانی در رشد و عملکرد پرکو و تربچه‌روغنی داشته باشد. کارایی مصرف نیتروژن میان تناوب‌های زراعی دوگانه گندم بسته به میزان نیتروژن مصرفی متفاوت بود. تناوب تربچه‌روغنی - گندم از بالاترین کارایی مصرف و کارایی بهره‌وری نیتروژن برخوردار بود، درحالی‌که کشت گندم بعد از آیش کمترین کارایی مصرف نیتروژن را دارا بود. تفاوت شاخص کارایی مصرف نیتروژن بین دو شرایط عدم کاربرد کود نیتروژن (شاهد) و بیشینه مصرف (۵۰ درصد بیشتر از توصیه کودی) در حدود ۳۳ درصد بود. هم‌چنین با انتخاب مناسب تناوب زراعی کارایی مصرف از ۱۰ به ۲۴ درصد افزایش یافت. هرچند کارایی مصرف نیتروژن در تناوب پرکو - گندم کمتر از تناوب تربچه‌روغنی - گندم بود اما از آنجا که عملکرد کل تناوب پرکو - گندم در شرایط مصرف نیتروژن در حد توصیه و بیشتر از سایر تناوب‌ها بود، تناوب پرکو - گندم با مصرف نیتروژن در حد توصیه کودی برای گندم به‌سبب عملکرد اقتصادی و کارایی مصرف و جذب نیتروژن بالا، مناسب‌تر از سایر تناوب‌ها ارزیابی شد.

تربچه‌روغنی - گندم بیشترین (۲۴/۶۳ کیلوگرم بر کیلوگرم) و سطح تناوب آیش - گندم کمترین (۱۰/۹۲ کیلوگرم بر کیلوگرم) کارایی را در مصرف نیتروژن داشتند. نتایج مشابهی مبنی بر اثر تناوب زراعی و کود نیتروژن‌دار بر کارایی مصرف نیتروژن گزارش گردیده است (۱۴ و ۲۵). مطالعات سایرین نشان داد که با افزایش مقدار مصرف کود نیتروژن‌دار کارایی مصرف نیتروژن کاهش می‌یابد که نشان‌دهنده پایین بودن سودمندی نیتروژن در این شرایط است. بنابراین با افزایش میزان نیتروژن کارایی آن کاهش یافت (۹، ۱۰، ۲۲ و ۲۶).

نتیجه‌گیری

تناوب زراعی، کود نیتروژن‌دار و اثر متقابل آنها تأثیر معنی‌داری بر کارایی جذب نیتروژن داشت و تناوب‌های تربچه‌روغنی - گندم و پرکو - گندم در شرایط مصرف کود نیتروژن‌دار در حد توصیه کودی دارای بیشترین کارایی جذب نیتروژن و تناوب آیش - گندم در شرایط مصرف کود نیتروژن‌دار در حد توصیه کودی دارای کمترین کارایی جذب نیتروژن بود. برتری کارایی جذب نیتروژن در تناوب‌های تربچه‌روغنی - گندم و پرکو - گندم نسبت به سایر تناوب‌ها ناشی از پتانسیل بالای تولید ماده خشک و جذب بیشتر نیتروژن در این تناوب‌های زراعی نسبت به سایر تناوب‌های مورد آزمایش بود. نتایج نشان داد عملکرد کل تناوب پرکو - گندم و تربچه‌روغنی - گندم نسبت به تناوب آیش - گندم به‌ترتیب ۳۴۱ و ۳۱۵ درصد بیشتر بود و این

منابع مورد استفاده

1. Bagheri, R., G. H. Akbari, M. H. Kianmehr and Z. Tahmasebie-Sarvestani. 2012. The effect of slow release nitrogen from N enriched cow manure pellet on nitrogen efficiency and some morphological characteristics and grain yield of corn (single cross 704). *Journal of Science and Technology of Agriculture and Natural Resources* 16(59): 199-213. (In Farsi).
2. Brussaard, L., P. C. De Ruiter and G. G. Brown. 2007. Soil biodiversity for agricultural sustainability. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 121: 233 - 244.
3. Cui, Z., F. Zhang, X. Chen, Y. Miao, J. Li, L. Shi, J. Xu, Y. Ye, C. Liu, Z. Yang, Q. Zhang, S. Huang and D. Bao. 2008. On-farm evaluation of an in-season nitrogen management strategy based on soil N min test. *Field Crops Research* 105: 48-55.
4. Delogu, G., L. Cattivelli, N. Pecchioni, D. Defalcis, T. Maggiore and A. M. Stanca. 1998. Uptake and agronomic efficiency of nitrogen in winter barley and winter wheat. *European Journal of Agronomy* 9: 11-20.
5. Franszuebbers, A., F. Hons and V. Saladino. 1995. Sorghum, wheat and soybean production as affected by long-

- term tillage, crop sequence and N fertilization. *Plant and Soil* 173: 55-65.
6. Gerdon, W. B., B. A. Whitney and R. J. Raney. 1993. Nitrogen management in furrow irrigated, ridge- tilled corn. *Journal of Production in Agriculture* 6: 213-217.
 7. Heffer, P. 2008. Assessment of fertilizer use by crop at the global level. In: Proceeding of the International Fertilizer Industry Association, Rue Marbeuf, Paris, France. Available online at: www.fertilizer.org. Accessed 14 desember 2013.
 8. Hirel, B., J. Le Gouis, B. Ney and A. Gallais. 2007. The challenge of improving nitrogen use efficiency in crop plants: toward a more central role for genetic variability and quantitative genetics within integrated approaches. *Journal of Experimental Botany* 58: 2369-2387.
 9. Hossaini, R., S. Galeshi, A. Soltani, M. Kalateh and M. Zahed. 2013. Effect of nitrogen application on nitrogen use efficiency parameters in wheat (*Triticum aestivum* L.). *Iranian Journal of Field Crops Research* 11(2):300-306. (In Farsi).
 10. Huggins, D. R. and W. L. Pan. 1993. Nitrogen efficiency component analysis: an evaluation of cropping system differences in productivity. *Agronomy Journal* 85: 898-905.
 11. Kashani, A., J. Bohrani, K. Alami- Saeed and M. Mesgarbashi. 1986. Science report introduces three varieties of forage plants of the genus Brassica and report preliminary results in Khuzestan. *Iranian Journal of Agricultural Science* 11: 74-78. (In Farsi).
 12. Koocheki, A., Z. Bromand-Rezazadeh, M. Nasriri- Mahalati and S. Khoramdel. 2012. Evaluation of uptake and nitrogen use efficiency in winter wheat and maize intercropping delay. *Iranian Journal of Field Crops Research* 10: 327-334. (In Farsi).
 13. Limon-Ortega, A., B. Govarets and K. D. Sayre. 2008. Straw management, crop rotation, and nitrogen source effect on wheat grain yield and nitrogen use efficiency. *European Journal of Agronomy* 29: 21-28.
 14. Lopez-Bellido, L., R. J. Lopez-Bellido and R. Redondo. 2005. Nitrogen efficiency in wheat under rainfed Mediterranean conditions as affected by split nitrogen application. *Field Crops Research* 92(94): 86-97.
 15. Lupashku, M. F. 1980. Perko a new fodder crop. *Vestnik Sel'skokhozyaistvennoi Nauki*, Moscow, USSR 6: 94-98.
 16. Marianne, S. 1994. Rodale institute; managing cover crops profitably, sustainable agriculture research and education program, USDA. Available online at: <http://www.advancedagsolutions.com/resources/covercropsprofit2.pdf>. Accessed 14 desember 2013.
 17. Miller, P., B. McConkey, G. Clayton, S. Brandt, D. Baltensperger and K. Neil. 2002. Pulse crop adaptation in the northen great plains. *Agronomy Journal* 94: 261-272.
 18. Moll, R. H., E. J. Kamprath and W. A. Jackson. 1982. Analysis and interpretation of factors, which contribute to efficiency of nitrogen utilization. *Agronomy Journal* 74: 262-264.
 19. Montemuro, F., M. Maiorana, D. Ferri and G. Convertini. 2006. Nitrogen indicators, uptake and utilization efficiency in a maize and barley rotation cropped at different levels and source of N fertilization. *Field Crops Research* 99: 114-124.
 20. Muurinen, S., J. Kleemola and P. Peltonen-Sainio. 2007. Accumulation and translocation of nitrogen in spring cereal cultivars differing in nitrogen use efficiency. *Agronomy Journal* 99: 441-447.
 21. Ortiz, R., M. Nurminen, S. Madsen, O. A. Rognil and A. Bjornstad. 2002. Genetic gains in Nordic spring barley breeding over sixty years. *Euphytica* 126: 283-289.
 22. Rahimzadeh, M., A. Kashani, A. Zare-Feizabadi, A. R. Koocheki and M. Nassiri-Mahallati. 2012. Nitrogen use efficiency of wheat as affected by preceding crop, application rate of nitrogen and crop residues. *Australian Journal of Crop Science* 4:363-368.
 23. Rathke, G. W., T. Behrens and W. Diepenbrock. 2006. Integrated nitrogen management strategies to improve seed yield, oil content and nitrogen efficiency of winter oilseed rape (*Brassica napus* L.). *A Review Agriculture, Ecosystems and Environment* 117: 80-108.
 24. Raun, W. R., J. B. Solie, G. V. Johnson, M. L. Stone, R. W. Mullen, K. W. Freeman, W. E. Thomason and E. V. Lukina. 2002. Improving nitrogen use efficiency in cereal grain production with optical sensing and variable rate application. *Agronomy Journal* 94: 815-820.
 25. Raun, W. R and G. V. Johnson. 1991. Improving nitrogen use efficiency for cereal production. *Agronomy Journal* 91: 357-363.
 26. Soon, Y. K., G. W. Clayton and W. A. Rice. 2001. Tillage and previous effects on dynamics of nitrogen in a wheat-soil system. *Agronomy Journal* 93: 842-849.
 27. Thuy, N. H., Y. Shan, B. Singh, K. Wang, Z. Cai, Y. Singh and R. J. Buresh. 2008. Nitrogen supply in rice-based cropping systems as affected by crop residue management. *Soil Science Society of America Journal* 72: 514-523.
 28. Tittonell, P., S. Zingore, M. T. Van Wijk, M. Corbeels and K. E. Giller. 2007. Nutrient use efficiencies and crop responses to N, P and manure applications in Zimbabwean soils: exploring management strategies across soil fertility gradients. *Field Crops Research* 100: 348-368.